

Стан і перспективи вивчення соціальних класів: міждисциплінарна конференція

19 квітня 2016 року в Інституті соціології НАН України відбулася Всеукраїнська наукова конференція “Соціальні класи в Україні: напрями теоретичних та емпіричних досліджень”¹. Організатори конференції – співробітники відділу соціальних структур інституту – ставили перед собою завдання створити дискусійний майданчик для обговорення теоретичних та емпіричних аспектів вивчення соціально-структурної проблематики й активізувати вітчизняний дискурс щодо класового аналізу². Особливістю цієї конференції був її міждисциплінарний характер. Незважаючи на те, що соціальна структура і класи є об’єктом дослідження істориків, економістів, соціологів, політологів, лінгвістів, міждисциплінарні зв’язки серед вітчизняних дослідників соціальної структури вельми слабкі. Тому до наукового діалогу було запрошено співробітників Інституту історії України НАН України, і

¹ Програму конференції, презентації доповідей і фотозвіт див.: <http://simonchuk.kiev.ua/conferences/conf-2016/>.

² Перша конференція з класової тематики, проведена 2012 року, була присвячена дослідженням класових інтересів та конфліктів. Звіт про неї див.: <http://simonchuk.kiev.ua/conferences/conf-2012/>; див. також: *Симончук О.* Час класової мобілізації? // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2012. – № 3. – С. 186–204.

на кожній із трьох сесій конференції ми мали мікс доповідей істориків і соціологів щодо теоретико-методологічного апарату й історіографії досліджень соціальної структури загалом та окремих соціальних груп минулого і сьогодення¹. Крім того, проблематика конференції була вдало візуалізована завдяки виставці радянського плаката з класової і трудової тематики 1950–1980-х років².

Із привітальним словом виступили організатори конференції. **Валерій Ворона** (директор Інституту соціології НАНУ) акцентував увагу на трьох моментах: 1) на логічності й актуальності розширення міждисциплінарного кола дослідників і дискутантів проблематики соціальної структури, оскільки вона є центральною не тільки для соціології, а й для інших суспільних наук; 2) на важливості вивчення соціальної структури суспільства в її статистиці та динаміці (наприклад, вітчизняними соціологами виявлено динаміку у сприйнятті населенням суб'єктів суспільного розвитку: якщо у 1980-ті роки головними акторами вважали клас і селянство, то тепер — керівників підприємств, підприємців, політиків, мафію); 3) на ролі Інституту соціології у створенні достовірної емпіричної бази для досліджень соціоструктурних проблем (зокрема, моніторингове опитування “Українське суспільство” і низка міжнародних проектів). **Євген Головаха** (заступник директора Інституту соціології НАНУ) зазначив, що соціологи заздрять історикам, позаяк ті вивчають соціальну структуру переважно радянського періоду, коли класи були чітко визначені, а класові відмінності очевидні. Хоча в тодішній традиції домінувала теорія соціальної анігіляції (спершу одні класи знищували інші, потім класи-переможці нібито прагнули знищення себе самих через зближення соціальних характеристик). Зрештою насправді відбулася соціальна анігіляція, адже багато владних, економічних, соціальних інститутів і груп зникли, а на їхньому місці почало створюватися щось непевне. Якщо зникають одні ідеологічні класи (наприклад, О.Симончук вивчала, куди зник робітничий клас), то з'являються якісь нові. Так, в останнє десятиліття увагу зосереджено на концепті “середній клас”; конструюються й інші концепти — “креативний клас” і, умовно кажучи, “фейсбук-клас”, що вершить революції (вважають, що і арабська весна, і український Майдан розпочиналися із записів у фейсбуці). Проте найбільш актуальними для обговорення, на думку Є.Головахи, є такі питання: що сталося з колишніми класами, якими є нові та як вони співіснують? **Ольга Куценко** (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, віце-президент САУ), наголосивши значиму роль відділу соціальних структур Інституту соціології в розвитку вітчизняного класового аналізу, від імені Соціологічної асоціації України привітала ініціативу проведення конференцій із соціоструктурної тематики як таку, що сприяє глибшому розумінню українського суспільства і зацікавленості суспільствознавців і громадськості в результатах соціоструктурних проектів. Вона зазначила, що особливо цінним є міждисциплінарний характер цієї конференції, оскільки неодноразово йшлося про брак зв'язків з ученими з інших галузей знання. Ще 1998-го року Імануїл Валерстайн на конгресі Міжнародної соціологічної асоціації у Монреалі аргументував тезу про зсув у розвитку світової соціології в бік міждисциплінарності. На відміну від цієї тенденції вітчиз-

¹ На конференції були представлені стенди з виданнями із соціально-структурної тематики чотирьох організацій-учасниць — Інституту соціології НАНУ, Інституту історії України НАНУ, Центру Разумкова та Центру соціальних і трудових досліджень (список публікацій див.: <http://simonchuk.kiev.ua/posts/>).

² У конференц-залі Інституту соціології експонувалася колекція радянського плаката з класової та трудової тематики 1950–1980-х років із колекції Ірини Вештак-Остроменської та Володимира Вештака і Олени та Володимира Симончук.

няним соціологам надто багато часу довелося приділяти обстоюванню дисциплінарних меж соціології. Проте на часі звернути погляди не так на межі, як на предметне поле, на можливості об'єднання теоретичних, методологічних, інструментальних зусиль для кращого розуміння суспільства. О.Куценко привітала ідею запросити на цю конференцію істориків і дізнатися про їхні розробки.

Доповіді першої сесії “*Соціальна структура у дослідженнях соціологів та істориків*”, модератором якої виступав **Сергій Makeєв** (Інститут соціології НАНУ), були присвячені онтологічним і гносеологічним аспектам вивчення соціально-класової структури радянського і пострадянського суспільства.

Доповідь **Олени Симончук** (Інститут соціології НАНУ) “*Інституціоналізація класового аналізу в українській соціології*” була присвячена обговоренню статусу класового аналізу у вітчизняній науці. (На підставі доповіді підготовлено статтю, опубліковану в цьому числі часопису.) Виокремивши ознаки інституціоналізації певної наукової дисципліни у трьох сферах (теоретичній, емпіричній та організаційній) і проаналізувавши на цій підставі історію досліджень соціальних класів у пострадянський період, доповідачка доходить висновку про інституціоналізацію класового аналізу у вітчизняній соціології. У доповіді зафіксовано низку трендів у його сучасному розвитку, а також окреслено успіхи та проблеми на цьому шляху. Серед досягнень — звільнення від ідеологічної цензури і свобода дослідницького пошуку, виправдане поєднання національно зорієнтованих і глобальних методологічних та інструментальних підходів, теоретичне й емпіричне розроблення всіх традиційних тем класового аналізу, включеність у міжнародні дослідницькі проекти, розширення баз і видів емпіричних даних, створення архівів, обговорення проблематики на всеукраїнських і міжнародних конференціях, оформлення науково-дослідницьких центрів, численні публікації з класової тематики. Як проблеми зазначено відносно зниження від 2010-х років профільних публікацій, гострий брак фінансування емпіричних досліджень, нерегулярність проведення профільних конференцій, відхід низки авторитетних класових аналітиків від активних досліджень і одночасно слабкий приплив молодих дослідників до цієї соціологічної галузі.

Ольга Куценко (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) запропонувала доповідь “*Соціологічні пошуки структури в українському суспільстві пострадянської епохи*”, спинившись на двох основних моментах. (1) погоджуючись з думкою Є.Головахи, що у вітчизняній соціології класовий напрям порівняно з іншими — один з найрозвиненіших (розширено емпіричну базу, проведено порівняльні дослідження, відпрацьовано методики, опубліковано широкий перелік монографій і статей), О.Куценко визнала, що разом із тим цей рівень невисокий порівняно із західною соціологією, де класовий аналіз і зараз розглядають як один із найпотужніших пояснювальних засобів для розуміння процесів функціонування сучасних суспільств, де інтенсивно розробляються питання теорії, методології, інструментарію. У вітчизняній соціології є цікаві й сильні окремі праці, локалізовані напрями діяльності, однак не сформувався належної уваги й інтересу до цього інструменту соціологічного пізнання (зокрема, студентам-соціологам цей напрям став нецікавим, про що свідчить вибір тем курсових, кваліфікаційних, наукових робіт). Таким чином, втрачається нагромаджений раніше потенціал і утворюється пізнавальна лакуна, яку слід заповнити шляхом нарощування дослідницьких зусиль і підвищення якості підходів до розуміння засад функціонування суспільства. (2) Вивчення соціально-класової структури вітчизняні дослідники почали з середини 1990-х років, проте їхні результати радше розчаровували, оскільки на підставі уявлень про ці класові характеристики суспільства не вдавалося пояснювати відмінності у поведінці людей, наприклад,

при прогнозуванні політичних виборів або соціальних дій в конкретній ситуації, диференціацію стилів життя і ціннісних орієнтацій (хоч є окремі емпіричні праці, що розкривають зв'язки між належністю до соціально-класових категорій і відмінностями в політичній поведінці, ціннісній свідомості). Слабкість пояснювального потенціалу класового аналізу підводить до думки, що або в українському суспільстві немає класів (відсутня класова структура), або неадекватним є використовуваний нами методичний інструмент, або бракує емпірично обґрунтованих досліджень із залученням класового підходу. Якщо правильною є перша теза (відсутня структура, немає виражених соціальних класів, вирізняваних на підставі матеріальних інтересів, не сформувалися класові відносини і практики), тоді слід пригадати одну з ключових тез книги Умберто Еко “Відсутня структура” (“якщо не структура, то що залишається для розуміння суспільства?”) і переключитися на вивчення культури та її форм. Однак різноманітні емпіричні факти підживлюють сумніви стосовно тези про “відсутні класи” в українському суспільстві. Для підтвердження однієї зі сформульованих вище тез необхідно висувати гіпотези і проводити систематичні дослідження.

Оксана Юркова (Інститут історії України НАНУ) у доповіді “*Історичні дослідження соціальної структури в Україні у ХХ — на початку ХХІ ст.: інституціональний та історіографічний виміри*” зробила огляд досягнень українських академічних істориків у вивченні соціальної структури українського суспільства, а також показала зміни теоретико-методологічного апарату досліджень та організаційної структури історичних академічних установ (зокрема, Інституту історії України НАН України). Історія селянства, козацтва і міського населення, а також робітничого класу і буржуазії в Україні була предметом досліджень істориків уже від початку створення Української академії наук. Ці теми були в центрі уваги вчених, які працювали на Науково-дослідницькій кафедрі історії України при УАН зброєю акад. М.Грушевського і в Комісії з вивчення соціально-економічної історії України ХVIII–ХІХ ст. у зв'язку з історією революційної боротьби, яку очолював акад. Д.Багалій. Дослідження соціальної структури були продовжені у створеному 1936 року Інституті історії НАН України (про історію інституту та основні дослідження за весь час його існування див. буклет “Історики та ‘Історії’”). Організаційна структура інституту в радянський період базувалась на соціально-економічній формаційній теорії (сектори історії України доби феодалізму, капіталізму, радянського періоду), неодноразово ускладнюючись і реформуючись під впливом різних суспільних процесів і нових дослідницьких пріоритетів. Чи не найбільше зростав і переформатовувався відділ історії України радянського періоду. У 1950–1960-ті роки найбільшим досягненням у дослідженні соціально-класової структури було видання двотомних монографій “Історія робітничого класу Української РСР” та “Історія селянства Української РСР”. У 1960–1970-ті роки були реалізовані два великі багатотомні дослідницькі проекти — “Історія міст і сіл України” та “Історія УРСР”. У 1970–1980 роки відбувся перехід до дослідження соціально-політичного життя трудящих. На початку 1990-х років Інститут історії України принципово реформував свою організаційну структуру, відмовившись від побудови відділів за формаційною ознакою й обравши цивілізаційний підхід. Від досліджень революційної боротьби селянства і робітничого класу перейшли до більш детального дослідження цих соціальних груп. У цей час відкриваються архіви, вводяться у науковий обіг нові джерела та імена. Дослідники повернулися до вивчення історії робітничого класу, селянства, інтелігенції, але на підставі нової теоретичної та джерельної бази. Крім того, з'явилися дослідження раніше табуйованих тем, приміром, історії підприємництва, буржуазії, номенклатури (наприклад, колективне дослідження “Історія державної служби в Україні”). Від другої половини 2000-х років була заснована серія “З історії повсякденного життя в Україні”, різними

відділами видано колективні монографії, де досліджується історія різних соціальних груп за часів непу, у 1930-ті роки, у другій половині ХХ ст. У колективній монографії “Суспільство і влада в радянській Україні років непу” приділяється увага традиційним соціально-класовим структурам і окремим професійним верствам. Доповідка звернула увагу, що всі публікації є у відкритому доступі на сайті Інституту історії України (www.history.org.ua).

Станіслав Кульчицький (Інститут історії України НАНУ) представив доповідь “*Деформація соціальної структури суспільства під час комуністичних перетворень*”. У ній йшлося про те, що “експлуаторські” класи було знищено, номенклатура не стала класом, а робітники та селяни, тобто “трудоці” класи втратили ознаки класових спільнот. Процес “розселянювання” призвів до пролетаризації селян. Міські пролетарі стали подвійними пролетарями: якщо в капіталістичному суспільстві вони були власниками своєї робочої сили, яку, створивши профспілки, продавали капіталістам доволі дорого, то в соціалістичному суспільстві (яке слід назвати комуносоціалізмом) приватна власність, у тому числі на робочу силу робітника, не була знищена, оскільки вона незнищенна в принципі. Суспільство було пролетаризоване державою, а держава, разом із номенклатурою, потрапила в кріпосницьку залежність від побудованої за принципом “демократичного централізму” партії, яка, своєю чергою, потрапила в кріпосницьку залежність від свого керівництва: спершу Центрального комітету, потім — політбюро ЦК, потім — окремого диктатора. Таким є комунізм. Подолання цієї деформації потребує не одного десятиліття. Це треба зрозуміти і врахувати при вивченні класоутворення в пострадянський період, який є поверненням до нормального стану.

Доповіді **першої сесії** викликали жваве обговорення серед учасників конференції. **Євген Головаха** (Інститут соціології НАНУ) зазначив, що з-поміж двох озвучених точок зору на розвиток класового аналізу в Україні (негативна і більш мирна) він дотримується другої. Попри відсутність якихось видатних результатів, він високо оцінює реалізовані дослідження з класової проблематики з тієї простої причини, що вони, на відміну від більшості інших, здійснюються “правильно”. Відбувся, зокрема, вихід української соціології на міжнародну арену, соціологи залучилися до міжнародних порівняльних проєктів, стали членами міжнародних професійних асоціацій і беруть участь у міжнародних конференціях (не випадково з п’яти учасників від України на Європейському соціологічному конгресі у 2015 році троє були співробітниками відділу соціальних структур). Це одна з головних умов, щоб українська соціологія була наукою, а не в лапках “українською соціологією”. Крім того, прецедент критики на адресу наших академічних напрацювань про класову структуру — добрий знак (інших не дуже критикують), свідчення, що у сфері соціоструктурних досліджень насправді багато чого вже зроблено, це важливий крок у тій самій інституціоналізації класового аналізу. Нам треба це вітати й домагатися, щоб усі наші досягнення отримували критичну оцінку. **Наталія Костенко** (Інститут соціології НАНУ) висловила свої враження від виставки радянських плакатів, що викликають ностальгічну реакцію і водночас надихають на пошук особливих дослідницької техніки образів, доречної у вивченні класів. Зібрані разом, в їхній мальовничості і концентрованості, плакати недвозначно втілюють цю класову структуру, ці натягнуті класові струни, класові протистояння. Добре відомо, що мистецтво, література часто дають більш виразні описи структур, якими вони зчитуються з повсякденності та життя загалом, ніж багато наших концептуальних побудов. Скажімо, хто краще презентував би нам імперативи і практики такої соціально-професійної групи, як дворецький, ніж це зробив Кадзуо Ісігуро у своєму романі “Залишок дня”. На Дюркгайма, як гадають, вельми суттєво вплинули імпресіоністи, котрі навчили, як слід примружити очі, щоб побачити жорсткі сполучення струк-

турного каркаса. Подібних прикладів багато. У доповіді **О.Симончук** подано арсенал методів, що їх сьогодні успішно застосовують у класовому аналізі. Мабуть, слід додати до них і пост-якісні дослідження, наприклад, звернення до аналізу літератури, в тому числі й сучасної, що має збагатити наше уявлення про класи. **Сергій Макеєв** (Інститут соціології НАНУ) зазначив, що Маркс якось написав: “Я належу до класу буржуа з усіма його помилками, солідарностями, цінностями й ідеалами”. Що можна приписати класам сьогодні? Адже ніхто (з-поміж соціологів, принаймні) сьогодні не повторить такі слова. Щодо аналізу літератури варто звернутися до книги “Буржуа. Між історією і літературою” італійського літературознавця Франко Моретті, котрий детально досліджує постать буржуа в літературних творах ХІХ століття. Підрахувавши частоту вжитку слова “буржуа”, він з’ясував, що в сотнях проаналізованих романів і повістей воно зустрічається лише вісім разів. Тобто цей термін у художню літературу практично не ввійшов; там використовувалися інші слова — “багатий”, “успішний”, “впливовий”, “ефективний”, “трудящий пан”, але ніяк не буржуа. Говорити сьогодні про капіталізм, що він буржуазний, теж якесь словосполучення несумісне.

Друга сесія “**Соціальні групи за радянської і пострадянської доби**” (модератор — **Світлана Оксамитна**, Національний університет “Києво-Могилянська академія”) була присвячена дослідницьким проектам окремих класів і груп з боку істориків (про номенклатуру і вчителство) і соціологів (про власників великого капіталу, робітничий і середній класи).

У доповіді “**Становище робітничого класу в сучасній Україні**” **Тетяна Петрушина** (Інститут соціології НАНУ) розповіла про перше за роки незалежності всеукраїнське масове опитування робітників, проведене відділом економічної соціології Інституту соціології НАНУ у 2013 році. (На підставі доповіді підготовлено статтю, вміщену в цьому числі часопису.) Головною метою дослідження було отримання емпірично обґрунтованого знання про реальний стан сучасного робітничого класу України після радикальних соціально-економічних трансформацій суспільства. Незважаючи на суттєве скорочення і структурні зміни робітничого класу в Україні, робітники залишаються, за даними соціологічного моніторингу, найчисельнішою групою серед зайнятого населення країни. При формуванні репрезентативної вибірки дослідники виходили зі статистичної інформації про розподіл найманих працівників за видами економічної діяльності (промисловість, будівництво, транспорт і зв’язок, торгівля, ремонт і послуги) з урахуванням статі, віку й області проживання працівників і даних профільних міністерств про наявні промислові підприємства. Отримані дані вможливили аналіз низки питань: якість життя і соціальне самопочуття робітників; їхні поведінкові характеристики, економічна культура, трудові мотиви і цінності; класова і політична свідомість; реальні соціально-трудова стосунки (як між робітниками, так і між робітниками й адміністрацією підприємств); дотримання трудових прав працівників; задоволеність діяльністю профспілок; виконання положень колективних договорів тощо.

Михайло Міщенко (Центр Разумкова) у своїй доповіді “**Середній клас як об’єктивована ідеологема**” ознайомив з історією розроблення проекту про середній клас (його етапами, методологією, емпіричною базою), а основну увагу приділив проблемі “ідеологічного забезпечення” функціонування соціальних класів на прикладі середнього класу, характеризуючи його як “об’єктивовану ідеологема”. Кожна велика соціальна група як суб’єкт соціальної дії існує остільки, оскільки сформована “ідеологічна основа” її функціонування. Так само як свого часу робітничий клас перетворився на реальну й дійову соціальну спільноту під впливом ідеологічних течій соціалістичного і комуністичного спрямування, різноманітні ліберальні концепції

середнього класу виконують соціально-інженерну функцію, формуючи соціальну спільноту “середній клас”. Соціальні концепції можуть стати класоутворювальним чинником, якщо “спускаються” на рівень “повсякденної ідеології” і соціальної міфології. У формуванні конструкту середнього класу в масовій свідомості відіграли роль такі міфологеми: “серединності” (як “поміркованості”), “демократичності”, “нормативності” (середній клас як суб’єкт творення уявлень про те, що є соціальною нормою), “конструктивності” (на противагу “деструктивності” соціальних аутсайдерів), “прогресивності”. Феномен “об’єктивованої ідеологеми” має два аспекти. З одного боку, характеристики, приписувані ідеологією соціальній спільноті, здатні “матеріалізуватися” в реальності, оскільки ідеологія формує “смысловое поле”, в рамках якого відбувається консолідація спільноти. З іншого боку, існують суперечності між створеним на підставі ідеології “ідеальним образом” спільноти та її реальними характеристиками. Якщо ці відмінності стають достатньо вираженими, це може виявитися приводом для “руйнації” ідеології, що виступала ідейним підґрунтям формування даної спільноти.

У доповіді “*Власники великого капіталу в Україні: соціальний портрет*” **Олександр Рахманов** (Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана) презентував проект вивчення генези, чисельності, внутрішньої структури цієї соціальної групи. На базі аналізу опублікованих у ЗМІ біографічних матеріалів окреслено соціальний портрет великих власників (чисельність цієї соціальної верстви сягає 0,5% дорослого населення) — вікова, освітня, регіональна і поселенська структура цієї групи, а також диференціація за соціальним походженням і галузевою основою бізнесу. Виокремлено сім способів створення великого капіталу в Україні: два з них характерні для тих, хто стартував у пізній радянський період і посідав на момент початку структурних перетворень позиції керівника підприємства (“червоні директори”) або номенклатурні посади у владній, партійній чи комсомольській структурі; решта п’ять способів характеризують генезу капіталу за роки незалежності — позиції у владних чи силових органах; успадкування сімейного капіталу; створення бізнесу з нуля (нагромадження початкового капіталу шляхом створення кооперативів, заняття човниковою торгівлею); “менеджеральний” кар’єрний шлях від керівника підрозділу до позиції топ-менеджера компанії. Великі власники вирізняються високим рівнем залученості в суспільні процеси, більшість із них мали досвід державної чи політичної діяльності (для порівняння: членами бодай якоїсь партії були 33% великих власників і лише 3% — серед населення загалом).

Віктор Крушина (Інститут історії України НАНУ) у доповіді “*Соціальний портрет радянської номенклатури*” зазначив, що сучасний аналіз номенклатури базується на різних теоретичних підходах до її визначення (через концепти еліти, класу, касти, бюрократії, соціального інституту, соціально-професійної верстви), розлогій (радянській, пострадянській, західній) історіографії, спираючись на різноманітні джерела офіційного (постанови, дані статистики, особисті справи) і приватного походження (мемуари, щоденники, фотографії). Кадрова політика у плані рекрутування кандидатів на високі номенклатурні посади у 1946–1965 роках ґрунтувалася на низці критеріїв: лояльність (політична та особиста), виконавча дисципліна, соціальне походження, рід занять кандидата і його найближчих родичів у минулому, незаплямованість співпрацею з ворогом у роки війни, партійний стаж, національність. Номенклатура в цей період дедалі більше відособлювалася, перетворювалася на закриту спільноту, що охороняє свої права та привілеї (настрій високостатусних працівників передають слова одного зі співробітників Харківського обкому КПУ: “Потрапив у номенклатуру — тепер головна турбота, щоб не випасти. Як вареник у макітрі — сьогодні можеш бути вгорі, завтра — насподі, але не випадай із

макітри”). Описуючи зміну соціального портрета перших осіб регіональної й місцевої партійної та радянської номенклатурної ієрархії у 1946–1965 роках, доповідач відзначив поступове підвищення освітнього рівня цієї групи (частка осіб із вищою освітою зростає в цей період із 13–34% до 90% за рахунок майже 40% випускників партійно-політичних шкіл), домінування за базовою освітою випускників інженерно-технічних, сільськогосподарських, педагогічних ВНЗ та університетів і незначне представництво на керівних посадах юристів, економістів, лікарів, будівельників, журналістів. У національному складі керівних кадрів у 1946–1965 роках на всіх рівнях переважали (до 80%) українці.

Геннадій Єфіменко (Інститут історії України НАНУ) у доповіді “*Соціальний статус вчительства в УСРР у міжвоєнний період*” розглянув предмет через такі показники, як кількість і частка цієї категорії в суспільстві, її суб’єктність / об’єктність у відносинах з владою, вплив на формування настроїв суспільства, матеріальне становище вчителя. Частка вчительства у суспільстві за майже 20-літній період — від 1921 року до початку 1939-го не була сталою. Якщо у перші роки (до 1923-го включно) цей показник зменшився до 0,18%, то від 1924-го розпочалося зростання аж до 0,63% населення у 1939 році. Змінювалося і співвідношення частки сільського і міського вчительства, на динаміку якого впливали різні чинники. Роль вчительства у міжвоєнний період, саме коли радянська Україна модернізувалася — переходила від аграрного до індустріального суспільства, зростала, як у будь-якій країні в умовах модернізації. Головним завданням освітніх установ у той час було проголошено “навчити, пристосувати мільйони робітників і селян до вимог господарського будівництва”, однак стверджувалося, що вчительство мало бути “провідником не тільки загальної, а й комуністичної освіти в маси”. Статус учительства змінювався і через зміну його суб’єктності / об’єктності у відносинах з владою та впливу на маси. Вчительство (як верства) певний час впливало на рішення влади і на формування настроїв суспільства. Від початку 1930-х років воно втрачає свою суб’єктність, після того як шляхом ідеологічного й адміністративного тиску вчителів поступово зробили прислужниками режиму. Доповідач наголосив, що в перші роки радянської влади одним із маркерів ставлення до вчителів був статус української мови. Найгіршими такі стосунки були у 1921–1922 роках, коли у владних верхах не приховували свого незадоволення здійснюваним Наркоматом освіти УСРР курсом на мовну українізацію і навіть самому термінові “українізація” надавали антикомуністичного забарвлення. Тоді поширеним було поняття “петлюрівське вчительство” і кількість учителів стрімко скорочувалася. Натомість зі зміною партійного курсу й офіційним затвердженням політики українізації / корінізації наприкінці 1922-го — на початку 1923-го ставлення влади до вчительства покращилося. Далі доповідач ознайомив ще з низкою характеристик учительства — їхнім розподілом за стажем, соціальним походженням, освітою, а також звернув увагу на скрутне матеріальне становище вчителів.

Третя сесія “*Солідарності та протесту*” (модератор **Ольга Іващенко**, Інститут соціології НАНУ) була присвячена різноманітним практикам солідарності та протестної поведінки різних соціальних груп і в різні періоди історії України.

Ігор Мартинюк (Інститут соціології НАНУ) у доповіді “*Солідаризація як механізм формування великих соціальних груп*” відзначив важливість урахування при вивченні класів взаємозв’язку онтологічного і гносеологічного: очевидно є залежність наукових уявлень про соціальну структурованість суспільства від аналітичного підходу дослідника; при цьому у вивченні класів значущі також ідеологічні передумови. У радянський час класову структуру розглядали як ключову ланку в соціальному устрої суспільства, у сучасній соціології однакового значення надають

також національній, расовій, релігійній структурам (теза поліструктурності). У виникненні будь-яких соціальних структур важливим є механізм солідаризації. Категорія “солідаризація”, що виникла при вивченні робітничого класу і протистояння його іншим класам, розширила сферу вжитку і охоплює тепер інші об’єднання акторів — від ситуативної солідарності (наприклад, спортивні вболівальники) до соціальних спільнот, ґрунтованих на довгострокових об’єктивних інтересах. Без відчуття спільності, належності та готовності діяти в ім’я спільних цілей годі казати про клас. Ще Дюркгайм виходив з того, що солідаризація, а отже, і класовий поділ, виникає з функціональної спеціалізації, що закріплюється в модусах дій, системі оцінок, цінностей, орієнтацій, тобто суб’єктивної реальності актора. У марксистській термінології клас-у-собі перетворюється на клас-для-себе, усвідомивши свої інтереси, своє місце, сприйнявши класову ідеологію, тобто через механізм солідаризації. У реальному житті солідаризація виникає не внаслідок раціонального усвідомлення інтересів, а завдяки взаємодії, спілкуванню, емоційному переживанню. Якщо солідарність є усталеною і відтворюваною, на її основі виникає самоідентифікація, певна позиція, формуються раціонально осмислені ціннісні орієнтації, що (на рівні міфологеми / ідеологеми тощо) перетворюються на переконаність суб’єкта. Наступний етап — інституціоналізація: коли солідарність усталюється, виникають певні форми організації. Якщо виникає “ми”, воно завжди існує у протистоянні з “вони”. Протистояння, що виникає з відмінності інтересів, неминуче в будь-якому суспільстві і може бути прихованим, латентним або відкритим, рішучим аж до збройних сутичок. Питання в тому, якою є конфігурація тих солідаритетів, на яких ґрунтується єдність даної соціальної групи. З точки зору солідарності клас — це деяка конфігурація різноманітних і належних до різних сфер солідаритетів, що їх поділяють представники даного класу. В аналізі класу слід виходити з поліморфності сучасного суспільства, свідомості та системи солідаритетів. Ситуація суцільної єдності членів груп у принципі неможлива, проте визнання тих чи інших пріоритетів як інституціоналізоване оформлення чинних у ньому солідаритетів і визначає структуру суспільства.

Оксана Дутчак (Центр соціальних і трудових досліджень) у доповіді *“Протести найманих працівників в Україні в контексті теорії маятника Карла Полані”* виклала результати дослідження динаміки й основних характеристик протестів найманих працівників в Україні та перевірки тези про релевантність застосування теорії маятникових сил К.Полані в аналізі короткострокової динаміки на рівні однієї країни. (Статтю, підготовлену на підставі доповіді, вміщено у цьому числі часопису.) Пояснюючи теоретичні преференції свого дослідження, О.Дутчак зазначила, що теорія К.Полані про маятникові сили та подвійний рух між кризою легітимності і кризою дохідності дала поштовх численним у західній соціології дослідженням загальних соціально-економічних трансформацій і ролі в них протестів найманих працівників, що надихнуло її застосувати цю теорію до аналізу динаміки та особливостей протестів найманих працівників в Україні на початку 2010-х років у контексті ширших соціально-економічних і політичних процесів. Джерелом емпіричних даних для дослідження послуговували дані моніторингу протестів, репресій і поступок (Ukrainian Protest and Coercion Database Project). Доповідачка сформулювала такі висновки: 1) дані вказують на те, що рух за права найманих працівників в Україні має переважно захисний і локальний характер, маючи проблеми з мобілізацією ресурсів; 2) макротеорія К.Полані може бути застосована до пояснення динаміки протестів найманих працівників в Україні в широкому соціально-економічному і політичному контексті; крім того, вона дає підстави говорити про зв’язок між протестами найманих працівників і масовою мобілізацією, що мала місце наприкінці 2013-го — на початку 2014-го року.

У доповіді “*Проблеми формування соціального діалогу в сфері праці на постраждалих від воєнного конфлікту територіях (досвід Донецької області)*” **Оксана Панькова** (Інститут економіки промисловості НАН України) проаналізувала соціально-економічну ситуацію і стан соціального діалогу у сфері праці в означеному регіоні, розкрила головні причини протестної активності зайнятого населення цього регіону і наголосила на необхідності розширення формату соціального діалогу. Соціально-економічна ситуація в цьому регіоні визначається наслідками тривалого воєнного конфлікту: руйнування житлової, транспортної та енергетичної інфраструктури; деградація багатьох монофункціональних міст через руйнування і закриття містоутворювальних підприємств (машинобудування, металургія, хімічна і видобувна промисловість); зниження економічної активності середніх і малих підприємств на 80–90%; зниження обсягу промислової продукції Донецької області (без урахування частини зони АТО) за перше півріччя 2015 року майже на 50%; закриття 74 зі 119 вугільних шахт через ушкодження і логістичні проблеми; погіршення ситуації на ринку зайнятості (втрати робочих місць становлять від 50% на великих підприємствах регіону до 80–90% на малих і середніх, унаслідок чого до 1,8 млн працездатних осіб регіону залишилися — частково або повністю — без роботи і засобів до існування). Основні причини зростання протестного потенціалу в області у 2016 році — невчасна виплата зарплати та заборгованість по ній на діючих підприємствах. Ліквідація наслідків війни на Донбасі — предмет розширеного соціального діалогу. У I кварталі 2016 року Донецьким відділенням Національної служби посередництва і примирення України проводилася робота з урегулювання 12 випадків дестабілізації соціально-трудових відносин; зафіксовано дві акції протесту шахтарів і членів їхніх сімей. Колективні трудові спори зареєстровано також на кількох підприємствах на окупованих територіях, де проведення процедур примирення неможливе. Позбавлені можливості захисту своїх соціальних прав також працівники підприємств, що зареєстровані в Україні, але перебувають на окупованій території. О.Панькова зазначила, що соціальний діалог в Україні та в регіонах за нинішніх умов не має обмежуватися традиційним колом учасників “влада — роботодавці — профспілки”, до нього мають долучатися різні організовані форми колективного інтересу — від трудових колективів до територіальних громад і громадських організацій.

У доповіді “*Практики соціального співробітництва містян нижніх верств середнього стану у другій половині XIX — на початку XX ст.*” **Наталія Бацак** (Інститут історії України НАНУ) виклала історію зародження в Україні різноманітних форм соціальної співпраці і захисту городян. Як приклад розглянуто практики соціальної самоорганізації нижньої верстви середнього стану українських міст, базою якого були службовці в торгово-промислових фірмах та у приватних осіб (прикажчики, купецькі агенти, посередники, конторники, управителі, економі). Серед різноманітних форм суспільної самоорганізації середнього стану, що виникали в цей час в Україні, першим професійним товариством торгових службовців було Товариство взаємодопомоги прикажчиків-євреїв в Одесі; на початку XX століття такі організації діяли в усіх великих торгово-промислових містах України. Поширення товариств цього типу було пов’язане з обмеженнями в законодавстві імперії, що ускладнювали заснування інших громадських організацій, крім благодійних і кредитно-фінансових. Власне це й визначало характер початкових функцій товариств торгово-промислових службовців. Найуспішнішою була діяльність тих із них, чий розвиток відбувався за такою моделлю: 1) можливість членства в товаристві не тільки комерційних службовців, а й осіб із суміжних сфер: банківської, будівельної, медичної, культурно-освітньої; 2) формування пайового фонду за рахунок мінімальних розмірів внесків і залучення великої кількості представників соціальної групи до членства в товаристві; 3) пріоритет у наданні кредитів для дійсних членів това-

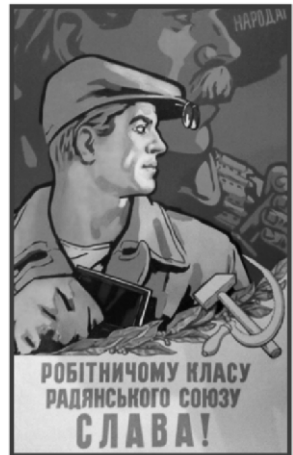
риства: першою чергою для відкриття власної справи, другою — на споживчі та соціальні цілі. Основними принципами діяльності товариств були соціальна відповідальність, взаємодія і розвиток корпоративного духу. Товариства взаємодопомоги брали на себе широке коло функцій: фінансової допомоги, надання освітніх послуг, медичної допомоги, благодійності, соціального страхування, трудового посередництва, співпраці з владою і громадським самоврядуванням (у тому числі з регулювання режиму праці).

Вікторія Смакота (Інститут соціології НАНУ) у доповіді “*Цінності праці сучасних українських робітників*” презентувала результати дослідження робітників промислових підприємств України, проведеного Інститутом соціології у 2013 році. Більшість робітників (близько двох третин опитаних) сприймають свою працю загалом позитивно (як діяльність “до душі”), водночас 71% вважають недостатньою матеріальну винагороду своєї праці і лише 8% оцінюють свою зарплату як цілком відповідну трудовим витратам. Результати економічних перетворень (приватизацію великих і малих підприємств, передання у приватну власність землі) робітники оцінюють більш негативно, ніж інші категорії населення. Більшість опитаних робітників відзначають падіння престижності в українському суспільстві робітничих професій і середньої професійної освіти. Лише 14% опитаних висловили бажання, щоб їхні діти (онуки) продовжили робітничу династію, 69% бажали б для них іншої трудової перспективи. Серед основних побоювань, характерних для 60% опитаних робітників, — зниження зарплати, звільнення, переведення на неповний робочий день/тиждень, урізання бонусів, премій, соціального пакета.

Віталіна Буткалюк (Інститут соціології НАНУ) у доповіді “*Якість життя українських робітників*” на підставі даних дослідження робітників 2013 року сформулювала висновок про низьку оцінку більшістю опитаних робітників рівня і якості їхнього життя. Так, співвідношення задоволених і незадоволених життям становить 44% до 24%, становищем у суспільстві — 36% до 28%, роботою — 39% до 27% (як бачимо, співвідношення на користь задоволених). Виявилось, що найбільшу фрустрацію у робітників викликає відсутність впевненості у своєму майбутньому (60%), можливості повноцінної відпустки (59%), дозвілля (50%) та оплати медичної допомоги (42%), нормальних житлових умов (37%) і повноцінного харчування (36%). Доповідачка також проаналізувала бачення українськими робітниками загальної політичної ситуації в країні та ставлення до соціально-економічної нерівності. В описі соціального порядку/устрою в Україні на момент опитування (2013 рік) більшість респондентів-робітників визнають адекватними такі характеристики, як “безробіття” (60%), “розшарування на багатих і бідних” (54%), “нестабільність у суспільстві” (41%), “експлуатація одних людей іншими” (37%); на думку меншості робітників, ситуація характеризується поняттями “демократія” (13%), “можливість створити свій бізнес” (7%) і “право відкрито виражати свій вибір” (5%). На запитання “Чи можна нажити мільйони в Україні чесною працею?” 92% відповіли негативно, натомість в оцінці справедливості розшарування українського суспільства на багатих і бідних думки робітників були не такими однозначними: 53% назвали це явище абсолютно несправедливим, проте 40% вважають його справедливим, якщо багатство набуте чесним шляхом, а ще 4% цілком справедливим, оскільки кожен вартий своєї долі.

У рамках презентації виставки радянського плаката **Ірина Вештак-Остроменська** (художник, галерист, член Спільки художників України, учасниця міжнародних виставок плаката; див.: <http://www.posterua.com/posters.html>) виступила з доповіддю “*Територія плаката*”, в якій стисло схарактеризувала феномен плаката і потім проаналізувала історичну мінливість художньої мови і тематики повоенно-

го радянського плаката, відносин влади і митця. З усіх видів мистецтва найшвидше і найлегше змінюваний за формою, плакат залишався найбільш консервативним за змістом до кінця 1980-х. Феномен соціалістичного плаката цікавий тим, що це був наймасовіший вихід митців у народ за весь час існування світового мистецтва. Плакати видавалися накладами від 5 до 50 тисяч, коштували копійки й усілякими шляхами розповзалися на стіни, стенди, рекламні тумби і паркани, у зменшеному розмірі розходилися країною на поштових листівках, обкладинках журналів. В Україні плакати видавали “Политиздат України”, “Мистецтво”, “Агитплакат”, “Киноплакат”, театри та цирку, різні товариства. Замовником у радянський час виступала головним чином держава. Роботу художника-плакатиста в тоталітарній державі, що прикидається демократичною, можна схарактеризувати як “колективність творчого процесу” (видавати плакат, а отже, й коригувати його створення могли редактор, худрада і дозвільна система; ця колективна відповідальність призводила до розмивання індивідуальності митця, хоч і самоцензура радянського митця була дуже великою). Український плакат має ті самі тенденції в розвитку, що і європейський. Усе минуле століття плакат жив на вулицях і обслуговував всі інформаційні потреби суспільства, рекламуючи як ідеї (в СРСР — батьківщині тотального дефіциту — більше рекламувати було нічого), так і товари (що більш характерно для решти світу). Стилiстика радянського плаката у 1950-ті роки жила від соцреалізму з явним забарвленням академізму. Як правило, це добре намальована жанрова картинка, узагальнений образ (найчастіше робітника чи колгоспника), вироблення знакових типажів. У 1960-ті роки після тридцяти років ідеологічного пресингу трохи попустила цензура, і художники перейнялися формальними рішеннями; у кращих плакатах того часу — повернення до стилістики 1930-х — напруження конструктивізму і супрематизму, вишуканість арт-деко. Період хрущовської відлиги — формування української національної графіки. У 1970-ті — роки застою не тільки в економіці країни — було стерто індивідуальність образів, творчих почерків — штампи, штампи, штампи... Гнітючий для творчості час. 1970–1980-ті — тема класової боротьби перейшла в тему боротьби як такої. Боролися “проти” імперіалізму, війни, нехлюйства і “за” побудувати, посіяти, зібрати. Водночас це період трансформації у пластиці; з’являється новий, відвойований плакат-знак; декоративність, переваження фактур (ознаки формалізму); людина виступає лише як складова промислового пейзажу і частина декору. Принципові зміни відбулися наприкінці 1980-х, у період перебудови. Якщо на Четвертій республіканській виставі плаката в 1987 році були представлені переважно “кондові” радянські агітаційні плакати, то на Першій київській бієнале плаката у 1989 році чітко позначилися нові тренди: тема самоідентифікації — збереження української мови, культури, національних пам’яток, викриття споживання; завдання вижити як видові — постчорнобильський синдром, боротьба за збереження природних ресурсів, проти паління, пияцтва, тема дітей у дитячих будинках, а також перебудова, викриття бюрократії, антисталінська тема. Це злет українського плаката — громадянська позиція поєдналася з високим професіоналізмом, але на цьому піднесенні український плакат умирає фізично. З трьох умов існування плаката (наявність художника, технологічних можливостей тиражування і замовника) зникають два: плаката нема без тиражування, тиражування нема без замовника (закриття офіційних видавництв). Відродженню плаката на початку XXI століття знову сприяють технології — великоформатні плотири та інтернет відкривають нові можливості для поширення, заступаючи місце друкарського тиражування; громадянська позиція автора стає замовником, фейсбук — середовищем однодумців; при цьому художником часто стає не професіонал, а користувач комп’ютера з графічною програмою.

Завершив роботу конференції круглий стіл, де обговорювалися два питання — про успіхи/проблеми і про перспективи вітчизняного класового аналізу (модератор — **Олена Симончук**). **Ольга Куценко** висловила думку, що настає час переходу вітчизняного класового аналізу на якісно інший рівень — від картографування класів і нагромадження вмінь методологічного характеру (насамперед пов'язаних із кількісними дослідженнями) до більш “сміслонасичених” досліджень і відповідної (головним чином, якісної) методології. Ознайомлення з виставкою плакатів надихає окреслити контури можливої перспективи внесення культурно зорієнтованих підходів у вивчення класової проблематики, тим паче, що у вітчизняній соціології культурні прояви класів вивчено вкрай слабо. Можна сформулювати чимало перспективних тем для майбутніх досліджень, наприклад: як змінюються в історичному часі образи робітників, селян, інтелігенції та презен-

тація цих образів художниками; якими є культурні маркери віднесення індивідів до робітничого класу, до “білих комірців”, бізнес-класу, прекаріату тощо; чи заторкнула представників службового класу пролетаризація (в радянській час виявлялися суттєві відмінності, причому не так за рівнем доходів, як за стилем життя, стратегіями виховання дітей). За приклад можна взяти праці французьких колег про механізм передавання з покоління в покоління культурного капіталу в сім'ях із різним класовим походженням, про вплив цих відмінностей на життєві шляхи “дітей”. Корисно було б вивчити, як позначаються відмінності в культурному капіталі сімей різного класового статусу в Україні на життєвих планах і успіхах молодих вихідців із таких сімей. **Олена Симончук** погодилася, що в останнє десятиліття академічні дослідники справді захоплювалися переважно масовими опитуваннями, що, мабуть, було виправдано тим, що вперше з'явилася можливість брати участь у великих міжнародних порівняльних проєктах, на практиці опанувати методологічний та інструментальний апарат західного класового аналізу, набутти досвіду аналізу вітчизняних соціокультурних реалій у широкій порівняльній перспективі. Продовжуючи в майбутньому дослідження в рамках “кількісної лінійки” й накопичуючи дані великих проєктів, до порядку денного слід включити завдання розширення наших методичних інструментів за рахунок усього багатоманіття якісних методів — фокус-групових, візуальних, лінгвістичних. Крім того, до слабких місць в організаційній сфері вітчизняного класового аналізу варто віднести нечисленність стабільних дослідницьких центрів з конкретної класової тематики, недостатню увагу до досліджень середніх і дрібних власників, соціальної структури села, робітничого класу. **Ольга Балакірева** відзначила необхідність більшої комунікації серед вітчизняних дослідників і кращої поінформованості про зроблене в соціокультурному напрямі. Наприклад, Інститут економіки і прогнозування НАН України має у своєму розпорядженні матеріали низки проєктів, що можуть бути використані зацікавленими дослідниками для вторинного аналізу; це, зокрема, дослідження держслужбовців та їхніх ціннісних орієнтацій і два опитування представників малого і середнього бізнесу. До колекції масивів, що становлять емпіричну базу класового аналізу, крім проєктів, названих у доповіді О.Симончук, слід додати масиви Європейського / Світового дослідження цінностей, куди Україна входить від 1996 року (у наявності масиви шести хвиль, які перебувають у відкритому доступі й містять змінні про соціальну позицію і соціальне походження респондентів, їхні цінності, оцінки рівня свободи, демократії, економічного розвитку країни, релігійних орієнтацій та практик). **Сергій Макеєв** наголосив, що сьогодні ми маємо сучасні дослідження на підставі різноманітних класових схем, і варто з пієтетом ставитися до того, що зроблено в плані методичного забезпечення дослідження класів. З іншого боку, виявляється, що дискурси про класи точаться не тільки в науці та політиці, а й у белетристиці (на конференції наводили багато прикладів), в образотворчому мистецтві (Ірина Вештак-Остромська продемонструвала це на прикладі плакатів), у повсякденних розмовах (це виявляється в перебігу глибоких інтерв'ю). Тобто суспільство безушинно й у різних формах веде цей дискурс. Цікаво було б поєднати всі ці дискурси... Або, навпаки, краще припинити говорити про класи?

Останнє запитання С.Макеєва викликало пошкваллення в аудиторії і повернуло напрям дискусії в інше річище. **Олена Симончук** звернула увагу, що поняття “клас” маргіналізоване у західній і пострадянській соціології, оскільки в останні десятиліття воно стало вкрай розмитим і багатозначним, чимало дослідників при аналізі сучасного суспільства відмовляються від класової оптики. Для збагачення наших уявлень про шляхи вивчення класу ініційовано публікацію перекладу широко цитованої західними соціологами книги “Підходи до класового аналізу”, виданої 2005

року за редакцією Е.О. Райта¹, що містить найповніший і дуже вдалий виклад сучасних альтернативних підходів до розуміння класу. Цей термін не має зараз чіткого визначення, і коли ми говоримо про клас, завжди треба уточнювати вкладений у нього смисл. **Ольга Куценко** зауважила, що вживання поняття “клас” ґрунтується на нашій умовній угоді стосовно того, що вважати класом, як використовувати відповідну аналітичну категорію. Сама О.Куценко вирізняє два ключові чинники утворення соціальних класів (відношення до влади і власності), а відповідні характеристики як системоутворювальні в концептуалізації, інтерпретації й операціоналізації поняття соціального класу. Якщо в суспільстві є поєднання відносин *влади vs підпорядкування* і *володіння благами vs обмеження доступу до них*, є сенс говорити про класи. Це — ґносеологічний момент нашої домовленості, крізь таку призму аналітичний конструкт “соціальний клас” відбиватиме значимі онтологічні відмінності, наявні в суспільстві. До речі, аналітичний інтерес до класового аналізу підтримується й тим, що в масових опитуваннях багато респондентів легко відповідають на запитання про свою класову ідентичність; тобто ці образи й символічні конструкції таки функціонують у масовій свідомості, а не є продуктом суто соціологічної уяви. **Олена Симончук** зауважила, що в її практиці інтерв’ювання від 2000 року представників середнього і робітничого класу при вивченні класових ідентичностей та уявлень було зафіксовано, як певні концепти трансформуються в повсякденному дискурсі. Наприклад, на початку 2000-х років представники середнього класу рідко без підказки інтерв’юера ідентифікували себе із середнім класом, а в середині 2000-х стався помітний зсув — з цією категорією себе почали ототожнювати навіть малокваліфіковані робітники. У цей період згадана категорія стала активно запитуваною в політичному, науковому і медіа-просторі, і люди одразу почали її “привласнювати”. **Сергій Макеєв** нагадав, як західні соціальні історики виявили, що від 1950-х років поняття “середній клас” (точніше — “середні класи”) витіснило поняття “буржуа/буржуазія”, “пролетаріат”, широко запитувані у публічному і науковому середовищі від середини ХІХ століття. В Україні на початку 2000-х років сталося те саме під впливом засобів масової інформації. Цей термін знезацька дуже швидко проникнув у масову свідомість, майже витіснив терміни “робітничий клас”, “селянство” та “інтелігенція”. **Ольга Куценко** навела приклад залучення літературних джерел для ефективного розвитку соціологічної уяви студентів. У рамках навчального курсу “Соціальна структура” студентам пропонували для аналізу фрагмент повісті Миколи Гоголя “Невський проспект”, що являє собою соціологічне спостереження упродовж дня за представниками різних статусних груп, що проходять Невським проспектом. Читаючи Гоголя і ознайомлюючись з його описом образів статусних груп, складених автором на підставі деяких символічних маркерів, студенти готові йти на Хрещатик і робити подібні спостереження.

Активну полеміку під час круглого столу спричинила пропозиція **Наталії Бойко** (Інститут соціології НАНУ) обговорити висловлену Євгеном Головахою у привітальному слові думку про появу нових класів, зокрема “фейсбук-класу”. На думку **Ольги Куценко**, фейсбук не може сформувати клас, в його рамках формується певна культурна спільнота індивідів, достатньо рухлива, що не має чітких кордонів, але мірою збільшення кількості фейсбук-користувачів і тривалості таких практик ці спільноти множаться, структуруються. Вони, поза сумнівом, є ефективними способами комунікації і (як показала новітня історія України) каналами солідаризації й мобілізації, що впливають на свідомість людей і провокують їх до колективних дій. Важко прогнозувати, що на їхній основі сформуються класи, але точно формуються групи за інтересами, структуруються соціокультурні середовища. На погляд О.Ку-

¹ Approaches to Class Analysis / E.O.Wright (ed.). — Cambridge University Press, 2005.

ценко, класовий аналіз продуктивно використовувати для пояснення відмінностей у свідомості та поведінці людей через вивчення стабільних великих соціальних спільнот, котрі по-різному включені у відносини влади та власності. Натомість для аналізу фейсбук-спільнот (численних, іноді анонімних) більше підходить мережевий, соціокультурний аналіз. Кожен інструмент потрібно використовувати в тій сфері, де він працює. **Ольга Балакірева** у дискусії щодо фейсбук-класу звернула увагу на ідею Андрія Гриценка (заступника директора Інституту економіки і прогнозування), котрий запропонував у 2015 році в рамках дослідницького проекту про економічний чинник модернізації концепцію про появу “нетмена” — “нової людини”, відключеної від впливу різного роду колективів (де солідарності й ідентичності розмиваються), але залученої у мережі зв’язків, людини, що має ситуативні солідарності, гнучкі ідентичності й відповідно по-різному поводить у різних ситуаціях. Цей концепт може виявитися вельми перспективним у поясненні соціоструктурних інновацій.

Підсумовуючи роботу конференції, її організатори зазначили, що зацікавлені регулярно проводити такі фокусовані, вузькотематичні зустрічі дослідників і шанувальників класової проблематики з метою і надією оживити вітчизняний дискурс стосовно класового аналізу. У 2017 році співробітники відділу соціальних структур планують провести конференцію про класові ідентичності й різноманітні “класові ефекти”.

*ОЛЕНА СИМОНЧУК,
кандидат соціологічних наук,
старший науковий співробітник відділу соціальних структур
Інституту соціології НАН України*